



Dit is geschiedenis

De toekomst van geschiedenis in de
onderbouw van het voortgezet onderwijs

Deze brochure is opgesteld door het Instituut voor Geschiedenisdidactiek (IVGD) te Amsterdam, in overleg met de leden van de Adviesraad IVGD.

Het IVGD maakt deel uit van het Amsterdams Instituut voor Onderwijs en Opvoeding, waarin de Universiteit van Amsterdam en de Hogeschool van Amsterdam activiteiten op het gebied van educatief wetenschappelijk onderzoek en onderwijs hebben gebundeld.

De Adviesraad IVGD bestaat uit geschieddidactische deskundigen van universiteiten, hogescholen en onderwijsondersteunende instellingen uit geheel Nederland. Meer over de Adviesraad en zijn leden op de website van het IVGD: www.ivgd.nl. Op deze site ook meer over de achtergronden van deze publicatie en nadere toelichtingen op de inhoud.

© IVGD Amsterdam, augustus 2004.

Inhoud

U beslist	I
Geschiedenis is belangrijk	2
De kern van het vak	3
De kern 1: het referentiekader	4
De kern 2: historisch denken	10
Een zinvol, niet overladen programma	11
Vak en leergebied	12
Ten slotte	16

In deze brochure wordt verwezen naar het rapport van de Onderwijsinspectie over de basisvorming uit 1999, het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming ('De Rooy') over geschiedenis-onderwijs uit 2001, de voorstellen van de Commissie Kerndoelen Basisonderwijs ('Wijnen') uit januari 2002 en het rapport van de Taakgroep Vernieuwing Basisvorming over nieuwe kerndoelen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs (juni 2004). Op de volgende internet-adressen vindt u de betreffende teksten:

Onderwijsinspectie, 'Werk aan de basis':

Algemeen rapport: <http://www.onderwijsinspectie.nl/publicaties/9668>

Vakrapporten: <http://www.onderwijsinspectie.nl/publicaties/9681>

Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming, 'Verleden, heden en toekomst'

Twee hoofdstukken: <http://www.slo.nl/e22/Slo21/guest/000/031/000/003?ECT=22&iConId=1492>

Samenvatting: <http://www.minocw.nl/geschiedenis/rapport-herzien.doc>

Reacties: <http://www.minocw.nl/download/doc/verledenhedentoeekomst.doc>

Commissie-Wijnen, 'Verantwoording delen'

Rapport: <http://www.minocw.nl/brief2k/2002/doc/1342a.doc>

Taakgroep Vernieuwing Basisvorming, 'Beweging in de onderbouw'

Rapport: <http://www.vernieuwingbasisvorming.nl/docs/TVBEindrapport.pdf>

Bijlagen (kerndoelen): <http://www.vernieuwingbasisvorming.nl/docs/TVBBijlagen.pdf>

U beslist

De onderbouw van het voortgezet onderwijs verandert. Er komen nieuwe kerndoelen. Het onderwijs wordt opnieuw verkaveld. Dit is een gevolg van de evaluatie van de basisvorming door de onderwijsinspectie (*Werk aan de basis*, september 1999) waarin nogal wat tekortkomingen werden geconstateerd. Het moet dus anders met schoolvakken en kerndoelen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs, vindt de overheid.

Wat er ook zal gebeuren, duidelijk is dat kerndoelen voortaan niet meer zo precies zullen voorschrijven wat de inhoud van het onderwijs moet zijn als we tot dusverre gewend waren. De overheid is van mening dat Den Haag minder moet regelen en dat er meer van onderop moet komen: van leraren en scholen zelf dus. De voorstellen voor nieuwe kerndoelen vertonen een sterk beperkt aantal doelen, opgesteld in ruime formuleringen (*Beweging in de onderbouw, voorstellen voor de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs*, juni 2004).

Hierdoor zullen scholen en leraren ook zelf gaan uitmaken wat er met het schoolvak geschiedenis zal gebeuren. Daarbij beslissen zij niet alleen over de inhoud van geschiedenis. Ook over het verband waarin het vak wordt aangeboden moet op elke school een besluit vallen. De mogelijke scenario's variëren van een situatie waarin geschiedenis geheel opgaat in een leergebied mens en maatschappij tot een situatie waarin geschiedenis als volledig zelfstandig schoolvak gehandhaafd blijft, met tussenvarianten. Aan u de keus.

Door vorm en inhoud van het geschiedenis-onderwijs aan scholen en leraren over te laten, geeft de overheid hun een zware verantwoordelijkheid. Of en hoe aandacht zal worden besteed aan onderwerpen als de tweede wereldoorlog, de slavernijgeschiedenis, de industrialisatie, het koloniale verleden, het ontstaan van democratie en mensenrechten – het zijn allemaal zaken waarover straks geen voorschriften meer bestaan.

U maakt het zelf uit.

Zo'n vrijheid heeft natuurlijk voordelen, bijvoorbeeld: meer verantwoordelijkheid voor docenten – de praktijkdeskundigen bij uitstek. Nadelen zijn er ook: als iedereen doet wat hij wil, ontbreekt straks iedere gemeenschappelijkheid in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Het Instituut voor Geschiedenisdidactiek heeft – in samenspraak met deskundigen van diverse hogescholen, universiteiten en onderwijsondersteunende instellingen in Nederland – deze handreiking opgesteld om toch te komen tot zo iets als een gezamenlijk ijkpunt voor ons geschiedenis-onderwijs: een handreiking om u te helpen bij uw belangrijke beslissingen over onze collectieve herinnering.

Geschiedenis is belangrijk

Geschiedenisleraren hoeven er niet van overtuigd te worden dat hun vak belangrijk is. Maar toch... In discussies over urenverdelingen, vakoverstijgende samenwerking, kerndoelen en leerplannen zijn we al gauw geneigd onszelf te relativiseren. Dat Nederlands, Engels en wiskunde niet zo gemakkelijk kunnen opgaan in een vakoverstijgend geheel, vinden we voor de hand liggen. De harde kern van die vakken moet immers wel geleerd worden! Een geïntegreerd leergebied 'moderne vreemde talen', waarin Frans gemengd met Duits en Spaans gegeven wordt zonder het onderscheid tussen die vakken voor leerlingen duidelijk te maken, is ook moeilijk denkbaar. *Het resultaat zou immers zijn dat leerlingen van geen van de drie talen iets opsteken.* Maar geschiedenis? Zodra het over vroeger gaat, is het al geschiedenis, zo wordt vaak gedacht.

Zo kan er een situatie ontstaan, waarin de kern van ons vak verloren raakt - waarin geschiedenis alleen maar dient om 'iets over vroeger' te vertellen bij allerlei thema's en projecten over maatschappelijke onderwerpen. Echt historisch besef zullen leerlingen dan niet ontwikkelen. Dat zou niet alleen maar jammer zijn, het zou een ernstige tekortkoming betekenen van ons onderwijs. Daarmee willen we niet zeggen dat er principieel iets op tegen is om samen te werken met andere vakken in een leergebied, al dan niet geïntegreerd. Wel is belangrijk dat de kern van de vakken niet ondergesneeuwd raakt. Voordat je gaat integreren, moet je eerst goed weten wat je wilt integreren. Dat geldt voor geschiedenis net zo goed als voor andere vakken.

De europeïsering en de multiculturalisering van Nederland leiden steeds vaker tot een zoektocht naar een gemeenschappelijke identiteit. Wie zijn wij, waar komen wij vandaan, wat zijn onze gemeenschappelijke waarden? De vragen dringen zich aan ons op. Van inburgerende vreemdelingen verwachten we hierover een minimum aan kennis - hoeveel te meer van in Nederland opgroeiende schoolkinderen.

Als symbolen als 'Auschwitz' of belangrijke teksten als het Plakkaat van Verlatinge (waarin uiteengezet wordt dat een volk er niet voor de vorst is, maar omgekeerd) niemand meer wat zeggen, dan wordt het moeilijk om elkaar in deze samenleving nog te begrijpen. Een collectieve herinnering draagt bij aan een gemeenschappelijk referentiekader, net als taal, cultuur en kennis van waarden. Als zo'n gemeenschappelijk kader er niet is, dreigt een samenleving uiteen te vallen. Een minimum aan overeenstemming in de zaken die bij geschiedenis op Nederlandse scholen geleerd worden, is daarbij nodig. Geschiedenis is te belangrijk om aan het toeval over te laten.

PLACCAERT VAN DE
STATEN GENERAEL VAN DE
gheveincede Nederlanden, Bijden welcken
den redenen int langhe in welcke begrepen
verclaert den Coninck van Spaegnen ver
vande Overheer en heerschappye van dese voor
Nederlandt ende verblit luyen men ende de
el inde leue Landen moeste

De kern van het vak

Via welk 'scenario' geschiedenis ook zal worden aangeboden, de kern van het vak moet overeind blijven. Wat vormt de basis waarop historisch besef tot ontwikkeling kan komen? In het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming ('De Rooy') (*Verleden, heden en toekomst*, februari 2001) werd gesteld dat het gaat om twee dingen:

- 1 Hanteren van een historisch referentiekader van oriënterende kennis.
- 2 Historisch denken en redeneren.

Het eerste houdt in dat je zaken enigszins kunt 'plaatsen' in een tijdsverloop van eeuwen, in perioden en tijdvakken. Geschiedenis gaat over verloop van tijd, over dingen die zijn veranderd of relatief hetzelfde gebleven. Tijdsbesef is een essentie van het vak. Daarbij gaat het niet om vandaag, gisteren en morgen, vorig jaar en volgend jaar, maar om tijdsverlopen die moeilijker te bevatten zijn omdat ze de levensperiode van één mens overstijgen: honderden, duizenden jaren. Alleen door systematisch bezig te zijn met geschiedenis kan daar enig gevoel voor ontstaan.

Onderscheid tussen vroeger en nu is belangrijk, maar niet genoeg. 'Vroeger' bestaat immers uit veel verschillende tijden.

Geschiedenis leren betekent: een beeld ontwikkelen van verschillende tijdvakken en hoe ze op elkaar volgden. Alleen op die manier kan worden voorkomen dat men zich in opperste verwarring afvraagt: 'Welke eeuwen zijn er eigenlijk?' — de wedervraag die een geënquêteerde Nederlander ooit gaf op de vraag in welke eeuw zich iets had afgespeeld.

Inzicht in een geheel van tijdvakken is te vergelijken met het lezen van een boek, zo heeft de historicus Ankersmit eens opgemerkt. Als je middenin begint te lezen op een willekeurige bladzijde, zonder een idee te hebben van hoe de rest van het boek er ongeveer uitziet, zul je er weinig van begrijpen.

Je zult je afvragen wat er aan die bladzijde voorafging. Dat geldt voor het heden en voor ieder tijdvak in het verleden.

Het tweede houdt in dat je er een aantal heldere denkwijzen op na houdt die kenmerkend zijn voor geschiedenis. Daar hoort bijvoorbeeld bij dat je weet dat een gebeurtenis nooit één oorzaak heeft, altijd meer. Dat je je realiseert dat daden van mensen soms gevolgen kunnen hebben die niemand bedoeld heeft. Wie geschiedenis leert, ontwikkelt respect voor feiten. Je kunt niet zomaar iets voor waar aannemen: voor een bewering moeten deugdelijke bewijzen bestaan. Toen het Historisch Nieuwsblad een enquête hield onder willekeurige Nederlanders over historische kennis, werd daarbij gevraagd naar het aandeel van de Nederlanders in de slavenhandel. Iemand reageerde op het juiste antwoord (6,7%) met: 'Tachtig procent. Nederland was de onbetwiste marktleider! 6,7 procent? Jullie zijn niet goed wijs!' Het probleem is niet dat de ondervraagde het juiste antwoord niet wist. Het gaat om zijn houding: respect voor feiten, een afgewogen oordeel, niet vooringenomen zijn — een denkwijze waaraan het in zijn uitlating nogal schort.

Zowel het historische referentiekader als de heldere denkwijzen van het historisch denken en redeneren zijn van belang om goed in de samenleving te kunnen functioneren. Het zijn niet te scheiden onderdelen van één geheel. Iets in zijn context plaatsen is immers óók een vorm van historisch denken.

De Kern 1: Het referentiekader

Om het 'geheel' van het verloop van tijd op een beeldende manier voorstelbaar te maken, is door de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming ('De Rooy') een stelsel van tien tijdvakken bedacht; tijdvakken met gemakkelijk te onthouden ronde jaartallen als grenzen en met associatieve, beeldende namen, waarbij je je wat kunt voorstellen.

Die tijdvakken zijn een *didactisch hulpmiddel*. Ze dienen niet om de 'enig juiste' indeling van de geschiedenis te bieden. Ze zijn ook niet bedoeld om het oudere, gebruikelijke systeem van vijf (Prehistorie, Oudheid, Middel-eeuwen, Vroegmodern, Modern) te vervangen. Ze zijn bedoeld om leerlingen te helpen als ze zich een voorstelling willen vormen van een tijdsverloop van eeuwen: 'tijd van jagers en boeren' – o, dat is de tijd waarin mensen eerst op jacht gingen en toen leerden ze langzamerhand ook de landbouw; 'tijd van burgers en stoommachines' – nou ja, stoommachines, dat heeft natuurlijk met industrie te maken, en burgers...

De tijdvakken zijn niet bedoeld om *achtereenvolgens chronologisch* zo uitputtend mogelijk 'behandeld' te worden. Ze zijn ontworpen als een raamwerk, dat steeds opnieuw – als geheel – een rol kan spelen. Net zoals de tafels van een tot tien ooit geleerd zijn en steeds opnieuw een rol spelen bij het rekenen. Of de onregelmatige werkwoorden bij Engels. Of het alfabet om iets te kunnen opzoeken. Of...

Willen we echt zo'n referentiekader tot stand brengen, dan zijn daarvoor enkele dingen nodig. Zoals:

- Leerlingen steeds opnieuw met *hetzelfde tijdvakkenkader* laten werken: in basisonderwijs, onderbouw v.o. en bovenbouw v.o.
- Herhalen en toepassen zijn daarbij sleutelwoorden.

- Het *geheel* van alle tien de tijdvakken aan bod laten komen. Er kan geen keuze uit worden gemaakt. Bij de tafels van één tot tien kun je er ook niet zomaar eentje weglaten.
- Hetzelfde kader laten gebruiken op *alle schooltypen* en door *alle docenten* (en door uitgeverijen..., en in musea..., een nationale geheugensteun).

In de nieuwe kerndoelen onderbouw vo staat als doel 37: *'De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen.'* In de nieuwe kerndoelen voor basisonderwijs (Commissie-Wijnen, januari 2002) staat echter: *'De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen; televisie en computer'* (doel 52). Het kerndoel voor het basisonderwijs is dus specifiekler dan dat voor het voortgezet onderwijs. Het lijkt ons logisch om de twee onderwijssoorten op elkaar te laten aansluiten. We leggen daarom v.o.-kerndoel 37 uit op de wijze van b.o.-kerndoel 52. Dat betekent dat met 'tien tijdvakken' de tijdvakken worden bedoeld zoals voorgesteld door de Commissie-'De Rooy'. Hetzelfde geldt voor de 'kenmerkende aspecten' van deze tijdvakken. Het overzicht vindt u hiernaast.

Tijdvak	Jaren / Perioden	Kenmerkende aspecten*
1 jagers en boeren 	Prehistorie	- De levenswijze van jagers-verzamelaars. - Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen.
2 grieken en romeinen 	tot 500 n.C. Oudheid	- De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur. - Christendom in het Romeinse Rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst.
3 monniken en ridders 	500 n.C. – 1000 n.C. Middeleeuwen (vroeg)	- Verspreiding van het christendom tot in de Lage Landen. - Hofstelsel en horigheid.
4 steden en staten 	1000 – 1500 Middeleeuwen (hoge en late)	- Opkomst van handel en ontstaan van steden. - Opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden.
5 ontdekkers en hervormers 	1500 – 1600 Vroegmoderne Tijd (zestiende eeuw)	- Het begin van de Europese overzeese expansie. - De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat.
6 regenten en vorsten 	1600 – 1700 Vroegmoderne Tijd (zeventiende eeuw)	- Ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie. - Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland.
7 pruiken en revoluties 	1700 – 1800 Vroegmoderne Tijd (achttiende eeuw)	- Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme. - Het streven naar grondrechten en politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie.
8 burgers en stoommachines 	1800 – 1900 Moderne Tijd (negentiende eeuw)	- Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed. - De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
9 wereldoorlogen 	1900 – 1950 Moderne Tijd (1e helft 20e eeuw)	- De economische wereldcrisis. - De Duitse bezetting van Nederland en de jodenvervolgung.
10 televisie en computer 	1950 – heden Moderne Tijd (2e helft 20e eeuw)	- De blokvorming tussen Oost en West in de Koude Oorlog. - Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

* Minimum-invulling volgens de voorstellen van de Commissie-'De Rooy' voor het basisonderwijs.

De Kern 1: Tijdvakken ingevuld op basisniveau

Een tijdvakkenkader kan pas goed gebruikt worden, als je je bij de verschillende tijdvakken iets kunt voorstellen. De namen en symbolen zijn daarbij een eerste hulpmiddel. Maar dat is niet genoeg. Zonder verdere invulling zouden het lege hulzen blijven, nauwelijks bruikbaar om iets te herkennen en te plaatsen.

Daarom zijn voor de tijdvakken 'kenmerkende aspecten' geformuleerd. Voor het basisonderwijs twee per tijdvak. Die vormen de eerste basis – een kern die in elke volgende onderwijsvorm terugkomt. Er wordt echter niet alleen herhaald, maar ook verdiept en uitgebreid. Er komen nieuwe kenmerkende aspecten bij: drie tot vier per tijdvak. Zo komt een geschiedenisonderwijs tot stand dat als het ware in concentrische cirkels is opgebouwd.

De kenmerkende aspecten zijn abstract en algemeen geformuleerd.

Geschiedenisonderwijs krijgt pas goed vorm met concrete verhalen over personen en gebeurtenissen. Daarbij lijkt ons voor het beginnende geschiedenisonderwijs (basisonderwijs, lwoo, vmbo-b) de Nederlandse geschiedenis het meest geschikt als concretisering. We moeten immers de burgers van dit land – waar zij ook (oorspronkelijk) vandaan komen – minstens enig houvast geven bij hun vragen over de omgeving waarin ze wonen. Veel algemene verschijnselen (verspreiding van christendom, stadsvorming, handel en ambacht, industrialisatie, ontstaan van democratie en mensenrechten, tweede wereldoorlog) laten zich bovendien goed aan de hand van Nederlandse voorbeelden uitleggen.

Er is ook een didactisch argument om te kiezen voor Nederland. Voor beginnend niveau is één overzichtelijk ruimtelijk kader het geschiktst. Er moet immers geleerd worden te denken in dimensies van tijd. Variëren in twee dimensies tegelijk (ruimte en tijd) maakt de dingen dan moeilijker. Beginnen met Nederland is dus een bewust beperkt gehouden eenvoudig basisniveau. Minder compleet en verantwoord misschien, maar wel een goed uitgangspunt. Want het gaat om algemene verschijnselen die in een Nederlands kader worden uitgelegd.

Bij wiskunde begin je ook met eenvoudige sommen, en bij talen met een beperkt vocabulaire. Niet om te pretenderen dat dat het 'hele vak' is, maar omdat leerlingen waarschijnlijk helemaal nergens komen als we het meteen erg ingewikkeld maken.

Als we het hebben over 'Nederlandse geschiedenis' bedoelen we niet het Nederlandse volk of de Nederlandse staat, maar dingen die zich op het grondgebied van het huidige Nederland hebben afgespeeld, en dingen die in overzeese gebiedsdelen speelden in perioden waarin die als Nederlands grondgebied werden

beschouwd. In het overzicht hier-

naast worden concrete namen en gebeurtenissen genoemd.

Dit is gedaan omdat wij menen dat het onderwijs via concrete voorbeelden moet worden

ingevuld, liefst met verhalende stof. De

namen hebben dus een belang-

rijke didactische bedoeling, naast leerdoelen als 'algemene ontwikkeling' en 'oriëntatie op de samenleving.'

Uiteraard zijn andere concrete invullingen ook denkbaar.



Tijdvak	Invulling
1 jagers en boeren	• Ongeveer 15000 jaar geleden kwamen de eerste mensen in Nederland wonen. • Ze leefden van jacht, visvangst en voedsel verzamelen: 'jagers'. • Ongeveer 7000 jaar geleden werd landbouw ingevoerd: 'boeren'.
2 romeinen	• Ongeveer 2000 jaar geleden werd Nederland grensgebied van het Romeinse Rijk. • De Romeinen hadden een ontwikkelde cultuur. • De boeren die hier woonden namen die cultuur vaak over. • Na een paar honderd jaar verdwenen de Romeinen weer.
3 monniken en ridders	• In het Romeinse Rijk was het christendom ontstaan. • Het werd in heel Europa verspreid door 'monniken'. • Zo'n monnik in Nederland was Willibrord. • Er was geen groot rijk meer, maar plaatselijke machthebbers in burchten: 'ridders'. • Boeren waren van hen afhankelijk en aan hen onderhorig.
4 steden en staten	• Er werden steden gesticht waar handelaars en ambachtslieden woonden. • Zo kwamen er 'burgers' naast boeren. • Er kwamen weer grotere staten met echte regeringen (ambtenaren, belastingen), eerst per provincie. Later kwam er één hertog die zo'n beetje alle provincies veroverde van Nederland en België (Filips de Goede). • Het christendom werd een machtige en rijke kerk, met bisschoppen en een paus in Rome.
5 ontdekkers en hervormers	• Verzet tegen de rijke kerk van Rome: mensen die protesteerden (hervormers, protestanten), bijvoorbeeld Luther. Eenvoud en geloof als kenmerken. • Erfgenaam van Filips de Goede werd Filips II. Ook koning van Spanje. • Erg vóór de paus en de katholieke kerk. • Opstand tegen Filips. Willem van Oranje, voor verdraagzaamheid tussen de godsdiensten. • Oorlog die uitmondde in de oprichting van een nieuwe staat in de helft van het land: Nederland. De rest werd later België. • Nederlanders sloten zich aan bij de ontdekkingen die gaande waren (Willem Barentsz, Houtman).
6 regenten en vorsten	• Na afzetting van de koning wilden de Nederlanders geen machtige koning meer. Ze gingen het zelf doen: regenten. • Naast hen ook een plek voor de opvolgers van Oranje. Een prins, een soort van vorst. • Na de ontdekkingen veel handel in Europa en overzee. Grote rijkdom. Gouden Eeuw.
7 pruiken en revoluties	• Regenten werden renteniers (pruikendragers) i.p.v. ondernemers. • Nederlanders stichtten plantages in Suriname, waar slaven werkten die uit Afrika afkomstig waren. • Mensen die protesteerden tegen ongelijkheid, slavernij en de macht van luie pruikendragers wilden meer rechten voor het volk: revolutie. Vrijheid en democratie. • Dit lukte met Franse hulp in 1795. De slaven moesten nog wachten tot 1863. • De Fransen speelden steeds meer de baas. Napoleon.
8 burgers en stoommachines	• Na de revolutie en de tijd van Napoleon kwam er weer een Oranjevorst: koning Willem I. Hij werd koning op voorwaarden: de grondwet. • De eerste koning probeerde toch nog de baas te spelen. • Daarom in 1848 een betere grondwet. Thorbecke. Inwoners van het land werden burgers. Langzamerhand kiesrecht voor steeds meer mensen. • Aletta Jacobs. In 1922 kiesrecht voor iedereen. • Het land werd geïndustrialiseerd met stoommachines. • In de industriesteden waren sociale problemen. • Verband tussen industrie en kolonies overzee.
9 wereldoorlogen	• In sommige landen vonden de mensen die nieuwe democratie lastig. Ze vonden politiek moeilijk. Ze stemden op grote leiders. • Verband met sociale problemen en werkloosheid. • Aan de macht komen van Hitler in Duitsland. • Joden als zondebok. Antisemitisme. • Wereldoorlog. • Verovering van Nederland. Collaboratie en verzet.
10 televisie en computer	• Na de oorlog wilden kolonies van hun overheersers af. Dekolonisatie in Indonesië. • Wederopbouw van het land onder Drees. Uitmondend in zeer grote welvaart sinds de jaren zestig. • Zóveel mensen nodig voor werk, dat migranten werden aangetrokken uit het Middellandse-Zeegebied. • Welvaart leidde tot veranderingen in wat mensen belangrijk vonden: godsdienst minder belangrijk. Andere waarden. • Technologische revolutie: televisie en computer.

De Kern 1: Tijdvakken ingevuld voor de overige niveaus

Zoals gezegd: de overige niveaus komen als concentrische cirkels om het basisniveau heen te liggen. Daarbij wordt de eerder onderwezen kern herhaald, verdiept en uitgebreid met nieuwe kenmerkende aspecten van tijdvakken. We presenteren hier het overzicht van de inhoud zoals de Commissie- 'De Rooy' ze heeft voorgesteld voor de onderbouw van vmbo en havo/vwo.

Ook deze programma's komen pas tot leven als ze geconcretiseerd worden met verhalen over gebeurtenissen en personen, net zoals hiervoor is geschetst aan de hand van het voorbeeld van de Nederlandse geschiedenis. De keuze van voorbeelden hoeft volgens ons niet landelijk te worden voorgeschreven. Verschillende invullingen zijn mogelijk en wenselijk. U heeft de vrijheid om binnen het tijdvakkenkader een eigen schoolspecifieke invulling te ontwikkelen.

Belangrijk is daarbij wel dat het concrete onderwijsprogramma niet te overladen wordt en dat voldoende tijd overblijft om stof te herhalen en toe te passen. Eén van de grote problemen van het bestaande geschiedenis-onderwijs is dat een relatief uitgebreide hoeveelheid stof één keer aan bod komt, om daarna nooit meer een rol te spelen voor de leerlingen. Dat betekent bijna vanzelfsprekend dat het meeste wordt vergeten. Zie voor nadere toelichting hierop op pagina 11: 'Een zinvol, niet overladen programma'.

Minder stof, meer herhalen en toepassen. Zo bouwen leerlingen een kader op. Een kader dat ze in de toekomst ook nodig zullen hebben op het eindexamen. De minister heeft het voornemen geuit in 2007 nieuwe examenprogramma's in te voeren, waarin beheersing van het algemene tijdvakkenkader een belangrijke rol zal spelen. In de onderbouw kan hiervoor een goede basis worden gelegd.

Tijdvak	Onderbouw vmbo	Onderbouw havo/vwo
1 jagers en boeren	a) levenswijze van jagers-verzamelaars b) ontstaan van landbouw, landbouwsamenlevingen	a) levenswijze van jagers-verzamelaars b) ontstaan van landbouw, landbouw-samenlevingen c) ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen
2 grieken en romeinen	a) verspreiding van Grieks-Romeinse cultuur en confrontatie met Germaanse cultuur; b) christendom in Romeinse Rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst	a) verspreiding van Grieks-Romeinse cultuur en confrontatie met Germaanse cultuur; b) christendom in Romeinse Rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst c) burgerschap en wetenschappelijk denken in de Griekse stadstaat
3 monniken en ridders	a) verspreiding van christendom in Europa b) ontstaan en verspreiding van de islam c) hofstelsel en horigheid	a) verspreiding van christendom in Europa b) ontstaan en verspreiding van de islam c) hofstelsel en horigheid d) verhouding tussen heer en vazal
4 steden en staten	a) opkomst van handel en ontstaan van steden b) opkomst van stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden c) begin van staatsvorming en centralisatie	a) opkomst van handel en ontstaan van steden b) opkomst van stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden c) begin van staatsvorming en centralisatie d) strijd tussen kerk en staat
5 ontdekkers en hervormers	a) begin van Europese overzeese expansie b) Reformatie en splitsing in de christelijke kerk c) de Opstand, en ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat	a) begin van Europese overzeese expansie b) Reformatie en splitsing in de christelijke kerk c) de Opstand, en ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat d) veranderend mens- en wereldbeeld in Renaissance
6 regenten en vorsten	a) ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie b) burgerlijk bestuur, stedelijke cultuur in Nederland c) het streven van vorsten naar absolute macht	a) ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie b) burgerlijk bestuur, stedelijke cultuur in Nederland c) het streven van vorsten naar absolute macht d) de wetenschappelijke revolutie
7 pruiken en revoluties	a) slavenarbeid op plantages; opkomst abolitionisme b) streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij in Franse en Bataafse revolutie	a) slavenarbeid op plantages; opkomst abolitionismen b) streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij in Franse en Bataafse revolutie c) denken over staat en maatschappij in Verlichting
8 burgers en stoom-machines	a) ontstaan van parlementair stelsel, toename van volksinvloed b) industriële revolutie en opkomst van emancipatiebewegingen c) modern imperialisme	a) ontstaan van parlementair stelsel, toename van volksinvloed b) industriële revolutie en opkomst van emancipatiebewegingen c) modern imperialisme d) politiek-maatschappelijke stromingen: nationalisme, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
9 wereld-oorlogen	a) economische wereldcrisis b) racistisch en totalitair karakter van nationaal-socialisme c) Duitse bezetting en jodenvervolgning	a) economische wereldcrisis b) racistisch en totalitair karakter van nationaal-socialisme c) Duitse bezetting en jodenvervolgning d) totalitair karakter van communistisch politiek systeem
10 televisie en computer	a) nationalistische bewegingen in koloniën, streven naar onafhankelijkheid b) blokvorming tussen Oost en West, Koude Oorlog c) sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf jaren '60	a) nationalistische bewegingen in koloniën, streven naar onafhankelijkheid b) blokvorming tussen Oost en West, Koude Oorlog c) sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf jaren '60 d) Europese integratie

De Kern 2: Historisch denken

In de loop der jaren is in allerlei programma's van kerndoelen en eindtermen voor geschiedenis een geheel van historische denk- en redeneerwijzen gegroeid. In de nieuwe kerndoelen vinden we daarvan het volgende terug:

- betekenisvolle vragen stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt innemen en verdedigen en daarbij respectvol met kritiek omgaan (36).
- een eenvoudig onderzoek uitvoeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan presenteren (39).
- historische bronnen gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen en daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving betrekken (40)

Deze doelen gaan vooral over het stellen van vragen en het onderzoeken van bronnen.

Historisch denken omvat echter meer: vergelijkingen in de tijd en inzicht in oorzaak-gevolgrelaties bijvoorbeeld.

We stellen daarom voor dichter bij de eerdere voorstellen van de Commissie- 'De Rooy' te blijven. Wel moet worden opgemerkt dat niet alle historische denk- en redeneerwijzen even gemakkelijk haalbaar zijn voor alle onderwijsniveaus. We werken ze hier uit in tien punten en maken onderscheid in drie concentrisch geordende niveaus, net als bij het tijdvakkenkader:

- basisonderwijs, lwoo en onderbouw vmbo-b (niveau 1)
- onderbouw vmbo-kgt (niveau 2)
- onderbouw havo en vwo (niveau 3).

Denk- of redeneerwijze, houding	Niv.1	Niv.2	Niv.3
1 Situaties uit verschillende tijdvakken met elkaar en met het heden vergelijken en onderscheiden wat veranderd of hetzelfde gebleven is.	xxx	xxx	xxx
2 Informatie uit bronnen zorgvuldig gebruiken en niet met opzet misleidend of verdraaid weergeven.	xxx	xxx	xxx
3 Onderscheid maken tussen feiten en meningen.	xxx	xxx	xxx
4 Uitspraken ondersteunen met argumenten.	xxx	xxx	xxx
5 De betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden herkennen.	xx	xxx	xxx
6 Informatie in een beknopt verslag of een beknopte presentatie weergeven.	xx	xxx	xxx
7 Verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen, ermee rekening houdend dat bij historische verklaringen meestal sprake is van meer oorzaken.	xx	xxx	xxx
8 Er rekening mee houden dat gedrag en ideeën van mensen door tijd, situatie en achtergrond worden bepaald.	x	xx	xxx
9 Onderscheid maken tussen oorzaken van meer en minder belang.	x	xx	xxx
10 Aan de hand van voorbeelden uitleggen dat daden van mensen soms gevolgen hebben die niemand bedoeld heeft.	x	xx	xxx

x = enige aandacht; xx = aandacht; xxx = veel aandacht

Een zinvol, niet overladen programma

Vrijwel iedere geschiedenisleraar leest de kenmerkende aspecten van de tijdvakken met in het hoofd een 'behandelprogramma' dat ermee samenhangt. Waar gesproken wordt van *'streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij in Franse en Bataafse revolutie'* kan een beeld oprijzen van een complete lessenserie, van de bestorming van de Bastille tot en met Napoleon. Waar *modern imperialisme* als kenmerk van tijdvak 8 genoemd wordt, zullen velen misschien het overzicht zien opdoemen van het cultuurstelsel in Indonesië tot de *'scramble for Africa'*. De reactie is dan duidelijk: dit is een overladen programma. Maar komt dat door het programma zelf of door de veronderstelde noodzakelijke invulling ervan als 'compleet behandelprogramma'? Wij denken het laatste.

Overladenheid kan worden vermeden als we ons veel meer beperken tot de kern van de zaak en die koppelen aan een aansprekende concrete inhoud die 'blijft hangen'. Zo kan de Franse revolutie beperkt worden tot één verhaal over iets concreets (bijvoorbeeld de bestorming van de Bastille) gekoppeld aan één significante inhoud (geen mensenrechten vóór de revolutie, wel mensenrechten erna). Dat hoeft dan niet meer dan enkele lessen (3 tot 4) te kosten. De kunst van het formuleren van een niet overladen geschiedeniscurriculum ligt in het goed kiezen van deze hoofdzaken en vervolgens in het herhalen en oefenen daarvan zodat het werkelijk op termijn beklijft.

Bij vrijwel ieder historisch onderwerp kan wel een 'kern van de zaak' worden genoemd, iets wat zo'n onderwerp relevant maakt om aan de orde te stellen: typische gedragingen van dictators, reacties van bevolkingen op economische crises, de rol van godsdienstige overtuigingen, enzovoort. Bij elk onderwerp kunnen we ons dus afvragen: Wat moeten leerlingen hiervan leren, niet zozeer over dit historische onderwerp, maar over zichzelf, over de wereld en over de mensheid in het algemeen? Hoe moeten ze hier 'wijzer' van worden?

Bij feodalisme bijvoorbeeld gaat het om persoonlijke afhankelijkheidsrelaties die ontstaan als een sterk staatsgezag ontbreekt. Mensen zoeken dan bescherming bij een naburige sterke persoon. Soortgelijke situaties hebben zich vaker voorgedaan waar sterk staatsgezag ontbrak (wilde westen in Amerika, stadswijken onder controle van de maffia). Zo leren de leerlingen inzien: Als er geen sterke staat is, gaan persoonlijke trouw- en afhankelijkheidsrelaties een grote rol spelen. Je krijgt dan 'feodale verhoudingen'. Kennis van feodalisme leidt zo tot dieper inzicht in de voorwaarden voor het uitoefenen van staatsgezag en de gevolgen die zich kunnen voordoen als zoiets ontbreekt.

Heel vaak wordt zo'n dieper inzicht bereikt door het historische voorbeeld te betrekken op de actualiteit of door het te vergelijken met andere voorbeelden uit het verleden. Minder specifieke details over het onderwerp in kwestie, meer algemene lessen. Zo wordt geschiedenis een relevant en bruikbaar vak.

Vak en leergebied

De formulering van kerndoelen voor een 'leergebied mens en maatschappij' betekent niet per se dat de vakken geschiedenis en aardrijkskunde moeten worden opgeheven en opgaan in één geheel. De keus is aan u.

De ontwikkelingen in de verschillende onderwijstypen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs vertonen een uiteenlopend beeld. Wij hebben de indruk dat de volgende trends te onderscheiden zijn, trends die samenhangen met de voorkeuren van de betrokken docenten en de specifieke belangstelling van de betrokken leerlingen:

- 1 Op lwoo en vmbo-b zullen geschiedenis en aardrijkskunde vermoedelijk door één docent worden gegeven onder de vlag 'mens en maatschappij'.
- 2 Op vmbo-kgf kunnen geschiedenis en aardrijkskunde door één docent worden gegeven in de vorm van een geïntegreerd leergebied. Daarnaast bestaat de mogelijkheid van twee aparte vakken, gegeven ofwel door één gemeenschappelijke docent, ofwel door twee aparte vakdocenten.
- 3 Op havo en vwo zullen geschiedenis en aardrijkskunde afzonderlijke vakken blijven die door eigen docenten worden gegeven. Van tijd tot tijd zullen desgewenst vakoverstijgende samenwerkingsprojecten voorkomen.

In het geval van een leergebied 'mens en maatschappij' moet geschiedenis naar ons idee een duidelijk herkenbare eigen plaats krijgen in de vorm van lessen gewijd aan de tien tijdvakken, in het geval van lwoo en vmbo-b geconcentreerd op voorbeelden uit de Nederlandse geschiedenis. Daarnaast zijn er lessen aardrijkskunde en lessen over geïntegreerde thema's. Bij de laatste worden de benaderingswijzen van beide vakgebieden gecombineerd.

Voor samenwerking tussen vakken bestaan, geredeneerd vanuit de kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken, allerlei mogelijkheden. In het schema op de volgende bladzijde staan voorbeelden. Gebruik makend van dat schema kan een deel van de 'tijdvakkenstof' in een geïntegreerd aanbod worden verwerkt. Expliciete aandacht voor het tijdvakkenkader als geheel blijft daarbij noodzakelijk om historisch inzicht in tijdsverloop en reëel historisch besef mogelijk te maken.

Chronologie is karakteristiek voor geschiedenis. Daardoor ontstaat vaak een probleem bij integratie met andere vakken die meer thematisch geordend zijn. Opofferen van de chronologie is voor geschiedenis echter geen optie, omdat de kern van het vak daarmee zou verdwijnen. Daarom is aparte programmering van geschiedenislessen altijd nodig. Het verdient aanbeveling chronologisch inzicht vroegtijdig op te bouwen, om daarna eventueel thematische geordend onderwijs tegen de achtergrond van een chronologische structuur te kunnen laten plaatsvinden.

Tijdvak	Historische oriëntatie	Mogelijk verband met hedendaagse maatschappelijke thema's
1 jagers en boeren	Van jacht naar landbouw: van leven van en in de natuur naar leven als exploitant van de natuur.	De verhouding mens, natuur, milieu. Het in cultuur brengen van de aarde en de gevolgen van menselijk handelen.
2 (grieken en) romeinen	Romeinse wereldcultuur: een groot rijk met een dominante cultuur heerst over vele volken. Het christendom: een nieuwe godsdienst voor Europa.	Uitstraling van een wereldcultuur en het zich verhouden tot zo'n cultuur (rol van de Amerikaanse / westerse cultuur tot zo'n in de 20e eeuw) Christendom tegenwoordig. Christendom als 'cultureel erfgoed' van de westerse samenlevingen.
3 monniken en ridders	Feodalisme: staatsgezag en 'recht van de sterkste'. Ontstaan van de islam.	Ontstaan van 'warlords' en persoonlijke afhankelijkheid in relatief staatsgezagloze situaties. De islam in Nederland rond 2000.
4 steden en staten	Middeleeuwse stad.	Verstedelijking in de moderne samenleving. Verhouding stad/platteland.
5 ontdekkers en hervormers	Ontdekkingsreizen. Ontstaan van Nederland.	De verhouding Europa/wereld. Ontstaan en functioneren van een wereldmarkt. Koloniale verhoudingen. De staat waarin wij wonen met zijn specifieke kenmerken.
6 regenten en vorsten	Staatsvorming in absolute monarchieën. De Nederlandse Republiek als uitzondering.	Mogelijkheden en grenzen van staatsgezag om het leven van burgers te beïnvloeden. Het relatief vrije en tolerante klimaat in Nederland, ingebed in een periode van economische bloei.
7 pruiken en revoluties	Slavernij versus vrijheid, democratie en burgerrechten.	Beginselen van de rechtsstaat: grondrechten en mensenrechten.
8 burgers en stoom-machines	Industrialisatie. Europees imperialisme.	De moderne industriële en postindustriële samenleving De verhoudingen tussen de geïndustrialiseerde westerse wereld en de derde wereld.
9 wereld-oorlogen	Fascisme. Wereldoorlogen. De bezetting van Nederland.	De bedreiging van democratische waarden door totalitaire systemen. Gebruik van moderne wapenning en geweld. Internationaal recht. De herinnering aan de oorlog in het huidige Nederland.
10 televisie en computer	Oost en West (communisme en democratie). Noord en Zuid (dekolonisatie en derde wereld).	Democratie en totalitaire dictaturen. Achtergronden bij het hedendaagse Europa. Verhoudingen tussen de geïndustrialiseerde westerse wereld en de derde wereld.

Geschiedenis in een leergebied

In situaties waarin sprake is van een leergebied mens en maatschappij, ligt het voor de hand dat de school alle zeven leergebieden als ordeningskader invoert: Nederlands, Engels, wiskunde, mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur, sport en bewegen. In dat geval is het logisch dat elk van deze zeven een evenredig deel van de onderwijstijd krijgt. Dat zou inhouden dat voor elk leergebied het equivalent van ca 4 lesuren per week beschikbaar zou moeten zijn (28 lesuren per week voor de zeven leergebieden). Uitgaand van het wettelijk voorgeschreven

maximale aantal van 60 vakantiedagen voor het voortgezet onderwijs zijn er in een schooljaar 40 onderwijsweken. Dat houdt in dat er voor het leergebied m+m in twee schooljaren in totaal 320 lesuren beschikbaar zouden moeten zijn (160 lesuren per jaar). We stellen dit naar beneden bij naar 300.

Voor 'mens en maatschappij' verdient het aanbeveling binnen zo'n kader te streven naar een curriculum dat beantwoordt aan de volgende contouren:

- tijdvakken (Nederlandse) geschiedenis en historisch denken:	100 uur
- de kern van aardrijkskunde:	100 uur
- geïntegreerde thema's:	100 uur

Een onderverdeling van de 100 uur lestijd voor geschiedenis zou er zo kunnen uitzien:

Tijdvak 1	4	Tijdvak 6	10
Tijdvak 2	8	Tijdvak 7	10
Tijdvak 3	8	Tijdvak 8	14
Tijdvak 4	8	Tijdvak 9	14
Tijdvak 5	10	Tijdvak 10	14

Voor de indeling van een jaarcurriculum bestaan verschillende mogelijkheden, bijvoorbeeld:

14 weken geschiedenis		14 weken aardrijkskunde		12 weken geïntegreerde thema's	
4 lessen p.w.		4 lessen p.w.		(bijv. drie thema's van elk 4 weken)	
56 lessen		56 lessen			
9 weken geschiedenis		9 weken geschiedenis		10 weken geschiedenis	
2 lessen p.w.		2 lessen p.w.		2 lessen p.w.	
9 weken aardrijkskunde		9 weken aardrijkskunde		10 weken aardrijkskunde	
2 lessen p.w.		2 lessen p.w.		2 lessen p.w.	
	Geïntegreerd project 4 lessen p.w., 4 weken		Geïntegreerd project 4 lessen p.w., 4 weken		Geïntegreerd project 4 lessen p.w., 4 weken

Geschiedenis als zelfstandig vak

Indien gewerkt wordt met geschiedenis als zelfstandig vak, ligt het voor de hand dat daarvoor gedurende twee of drie leerjaren twee lesuren per week beschikbaar zijn. In totaal komt dat neer op 160 lesuren (bij twee leerjaren) of 240 lesuren (bij drie leerjaren). De situatie met twee leerjaren zal zich het vaakst op het vmbo voordoen, de situatie met drie leerjaren het vaakst op havo en vwo.

We stellen de 160 en 240 uren naar beneden bij naar 148 en 222 uur lestijd. De onderverdeling van lessen over de tijdvakken zou er dan zo kunnen uitzien, resp. voor twee of drie jaar:

Tijdvak 1	6	12	Tijdvak 6	16	24
Tijdvak 2	14	20	Tijdvak 7	16	24
Tijdvak 3	12	18	Tijdvak 8	18	26
Tijdvak 4	14	20	Tijdvak 9	18	26
Tijdvak 5	16	24	Tijdvak 10	18	28

Een goede optie is een concentrisch curriculum te hanteren, waarbij in elk leerjaar alle tijdvakken aan bod komen. Dat heeft verschillende voordelen boven het gebruikelijke chronologische curriculum:

- twee- en driejarige curricula sluiten moeiteloos op elkaar aan; voor leerlingen is overstappen tussen verschillende schooltypen dus heel gemakkelijk;
- het is mogelijk niveau-onderscheid te maken per leerjaar: relatief gemakkelijker stof in het eerste leerjaar, moeilijker stof in tweede, resp. derde leerjaar; bij chronologische behandeling van tijdvakken is dat niet mogelijk;
- door herhalen en toepassen van tijdvakken-kennis is de kans groot dat het gehele tijdvakkenkader als raamwerk beklijft bij leerlingen.

Een nadeel van een concentrisch curriculum zou kunnen zijn dat de stof van een tijdvak wat verbrokkelend raakt. De samenhang van diverse standen van zaken binnen één tijdvak komt beter uit de verf bij de gebruikelijke chronologische behandeling.

Ook kan misschien wat dieper op tijdvakken worden ingegaan. Bij uw keus voor concentrisch of traditioneel chronologisch weegt u deze zaken tegen elkaar af.

Indien gekozen wordt voor een concentrische opzet, bevelen we de volgende verdeling over de leerjaren aan:

- leerjaar 1: 'zichtbare' en 'tastbare' onderwerpen: m.n. sociaal-economisch.
- leerjaar 2: (ook) immateriële onderwerpen: religie, politiek, ideologie.
- leerjaar 3: de onderwerpen die de commissie 'De Rooy' heeft gereserveerd voor de onderbouw van havo en vwo (pagina 10, rechterkolom): cultuur- en ideeëngeschiedenis.

Ten slotte

We zeiden het aan het begin van deze brochure: u beslist. In werkelijkheid is dat vaak gemakkelijker gezegd dan gedaan. U moet veelal werken met wat door educatieve uitgeverijen geleverd wordt.

U moet werken binnen de kaders die door uw schoolleiding worden uitgezet.

Wat het eerste betreft: de uitgeverijen zijn erop gebrand precies datgene te leveren waarom u vraagt. Met dit boekje in de hand kunt u uw wensen verduidelijken. U kunt nagaan of de geleverde leermiddelen de kern van het vak geschiedenis bevatten, al dan niet in samenhang met aardrijkskunde, al dan niet geïntegreerd. Leermiddelen die die kern niet bevatten of herhaaldelijk toepasbaar maken, moeten worden beschouwd als beneden de maat. Maar alleen u bent in staat dat keurmerk echt te laten functioneren. U beslist welke leermiddelen u aanschafft en welke niet. U beslist hoe u ze gebruikt.

Wat het tweede betreft: elk vak heeft faciliteiten nodig om het onderwijs behoorlijk te kunnen geven. Met deze brochure in de hand kunt u uw schoolleiding duidelijk maken wat minimaal nodig is om een behoorlijke historische scholing van uw leerlingen te kunnen garanderen. Scholen die hechten aan kwaliteit, zullen hiervoor ruimte maken in hun onderwijsprogramma. Niet omdat ze dat wettelijk verplicht zijn. Maar omdat u erop staat.





IVGD

Instituut voor
Geschiedenisdidactiek

Contact:

Tel: 020-5995463

bureau@ivgd.nl

www.ivgd.nl

Bezoekadres:

Wibautstraat 2-4

1091 GM Amsterdam

Postadres:

Postbus 2009

1000 AC Amsterdam